

ЈОВАН ПОПОВ

АКО СМО ПАЛИ, БИЛИ СМО ПАДУ СКЛЮНИ

Илон Маск, канадско-амерички милијардер и визионар, изјавио је недавно како ће људи, у врло блиској будућности, морати да постану киборзи уколико желе да буду „економски конкурентни” са роботима. Претпостављам да је за већину од нас ова информација просветљујућа – до сада смо живели у убеђењу како човек прави машине да би му служиле, а сада схватамо да заправо ствара себи конкурентску врсту за примат на планети. (За очекивати је да се у најскорије време појаве невладине организације које ће се старати о равноправности робота са људима и, уопште, бринути о андроидским правима.) Како у том надметању човек неће имати много шансе, мораће да пристане да му се у главу угради микрочип преко којег ће бити стално повезан са моћним компјутером, одакле ће му моментално, право у мозак, стизати информације. И то је део Маскове визије, па његов тим инжењера већ пројектује одговарајуће системе везе. Када томе додамо вест да оснивач Фејсбука Марк Закерберг интензивно ради на програму дешифровања људских мисли, чак и са ограниченом људском памећу наслућујемо да смо на прагу остварења тоталне контроле ума и најмрклијих дистопијских замисли.

И шта онда, у таквом контексту, рећи о будућности интелектуалаца? То је тек мало потпитање унутар питања о будућности човечанства. Ако би се Маскови и Закербергови планови остварили, човек као такав постао би ствар прошлости, а сва питања у вези с њим излишна. У међувремену, ипак ћемо још неко време поживети као људи, а међу људима је одвајкада било места и за оне који су умни рад претпостављали физичком. Окорели циници би рекли да је тај избор ствар конформизма, неспособности или лењости, али

чиме год да је условљен ни он никада није био без својих ризика. Посматрани из дијахронијске перспективе, изазови и искушења који вребају данашњег интелектуалца, колико год се чинили озбиљним, углавном нису ни јединствени ни нови. Ако су оригинално и критичко мишљење и изражавање сврха сваког интелектуалног подухвата, а слобода и независност његови неопходни предуслови, онда би један од значајних аспеката историје идеја представљала историја борбе против зависности и принуде. Кроз време су се мењале институције моћи и новца, мењали су се инструменти репресије, а са њима и опасности којима су се излагали ствараоци у тежњи за слободом. Имајући у виду дисперзију политичке моћи, одсуство непосредне цензуре и опште стање људских права, могли бисмо закључити да наше доба представља напредак у том погледу. Претежни део човечанства, којем и сами припадамо већ неких четврт века, данас живи у друштвима у којима више нису замисливе судбине једног Сократа, Томаса Мора или Ђордана Бруна. Ипак, да ли нас та чињеница довољно охрабрује?

Нема сумње да је боље живети без страха да нас погрешна реч може наградити отровом, секиром или ломачом, без стрепње од ћудљивог властодршца чијом се вољом преко ноћи можемо наћи на улици или на неком још горем месту, без зазора од цензорског ока на чији миг морамо да прекрајамо своја дела или да их се сасвим одрекнемо. На овим просторима, где је национално ослобођење било вишевековни сан, слобода јавне речи рађала се још дуже, а моја и старије генерације још памте њене порођајне муке. Још пре тридесетак година са сетом смо прижељкивали систем у којем неће бити табуа, а слободу говора доживљавали смо надасве као могућност критике власти. И ето, миц по миц, заједно са некадашњом источноевропском сабрањом, добили смо и ми своју демократију у којој слободно пишемо и говоримо не само против власти него и против онога што та власт заступа или би требало да заступа – против државе, па и против самог народа, његове традиције и историје, његових стремљења и заблуда. Но, јесмо ли због тога, као интелектуалци, креативнији од својих претходника? Уме ли слобода заиста да пева као што су сужњи певали о њој? Већ и сама чињеница да о томе данас расправљамо показује да постоји нешто што нам квари спокојство.

Осврћући се уназад, чини се да смо се суморних деведесетих најжешће опијали слободом говора. После двехиљадите дошло је до наглог трежњења, па смо преко ноћи постали свесни да, с једне стране, аутентичан критички говор није само онај који је уперен против видљиве власти, а да, с друге стране, чак и у најдемократскијим друштвима постоје непожељне теме и речи. Научили смо

и да се то зове политичка коректност, а да њена нежељена сестра не мора увек бити санкционисана драстичним мерама, мада нам се, за сваки случај, с времена на време припрети законом против појединих облика вербалног деликта, као што је оспоравање извесних „истина” из наше недавне прошлости. Најважније је, међутим, то што се свакодневно упознајемо са много суптилнијим методама и техникама репресије, примеренијим демократским друштвима. Маргинализовање мишљења која се не уклапају у доминантну идеолошку матрицу једна је од најефикаснијих метода, а делује по принципу центрифугалне силе која политичку некоректност избацује из јавне сфере. Та сила сачињена је од неколико компонената – стигматизовања, игнорисања, заглаштивања – а која или које од њих ће бити стављене у погон зависи од субверзивног потенцијала непожељног интелектуалног деловања. Док анатемисање припада већ помало превазиђеном мада никад сасвим неодбаченом репертоару, прећуткивање је увек добродошло, а ако оно не постигне резултат, приступа се заглаштивању. Задржаћу се управо на њему, јер је оно омогућено појавом коју видим као једну од највећих претњи будућности интелектуалаца.

Под заглаштивањем подразумевам надјачавање истинског критичког мишљења безбројним псеудоангажованим и квазикритичким дискурсима, са циљем збуњивања јавности и обеснаживања праве критичности. Тако нешто могуће је захваљујући револуцији која се последњих година одиграла у јавној сфери. Поред штампаних и електронских медија, у већ претрпаном простору појавио се интернет са својим друштвеним мрежама, профилима и блоговима, чиме је, на терену јавне речи, испуњено оно што су Бранко Миљковић и Енди Ворхол својевремено далековидо прогностирали за поезију, односно за поп-културу. Да ли ће у општој какофонији гласова свако дочекати својих пет минута славе тешко је рећи, али је, по мом мишљењу, за аутентичну интелектуалну делатност погубније то што смо се опасно приближили часу у којем ће „поезију сви писати”, односно сви бити интелектуалци, при чему је ово „сви” хипербола, али оправдана. Јер, то што свако има право на своје мишљење, и што све више људи то право (зло)употребљава, још увек не би било забрињавајуће када оно не би било поткрепљено званичним „атестима”. Не мислим притом на инфлацију приватних високошколских установа и њихових диплома, већ на чињеницу да је тај „инфлаторни талас” последњих година и те како захватио и државне универзитете. Примера ради, на Филолошком факултету у Београду, на којем сам запослен, само у току прошле године одбрањено је 138 докторских дисертација, знатно више него што је пре само неколико деценија годишње дипломи-

рало студената на том истом факултету или него што је у једној години одбрањено дисертација на целом београдском универзитету. Тачно је да је претходна година била изузетна по томе што је истицао законски рок за одбрану дисертација пријављених по старом систему студија, што је више него удвостручило наведени број. Но, чак и просечних педесетак нових доктора годишње по факултету импресивна је цифра. Она нас можда уздиже на Шангајској или некој другој од међународних ранг-листа на којима се редослед одређује сабирањем постигнућа у разним категоријама, али дијалектичка теза о преласку квантитета у квалитет тешко да је одржива на пољу високог образовања. Уверен сам, штавише, да је управо обрнуто. Питање је, међутим, како се понашати у околностима на које као појединци мало можемо да утичемо.

Можда бисмо се могли задовољити резигнираном констатацијом да је, у општој хиперпродукцији свега, и образовање, на глобалном плану, ушло у тржишну утакмицу, а да ми само следимо светске трендове, на које је, кроз италијански пример, још почетком деведесетих указивао Умберто Еко, пишући о узроцима и последицама продуженог студирања. Могло би се, затим, указати и на то да, као и у монетарној инфлацији, неконтролисан пораст броја диплома само смањује њихову тржишну вредност, па данашњи доктори наука на тржишту рада не „вреде” више од некадашњих стручњака са факултетом, баш као што се још пре само четврт века говорило: „Ех, некада је завршена гимназија значила више него данас факултет.” Оптимистичко становиште могло би одатле извести закључак да је реч само о номиналној промени, а да истински валидно мишљење увек проналази начина да се афирмише, односно да се елита самоформира по некој спонтаној законитости, па ће и у нашој блиској будућности доћи до раслојавања унутар интелектуалних кругова, што ће омогућити да се аутентични гласови чују гласније и разговетније од осталих итд. Актуелне тенденције у науци и култури, као и законска и институционална решења, нажалост не поткрепљују такав оптимизам.

Оно што мене још више брине јесте то што све већи број интелектуалаца, а ту мислим пре свега на универзитетску популацију, не показује превише интересовања за успостављање стварних критеријума вредновања него се мири са постојећи стањем, уклапајући се у наметнуте системе квантификације интелектуалног стваралаштва. У околностима свеопште личне несигурности иманентне постхуманистичком либерално-капиталистичком систему, они се понашају по принципу „боље врабац у руци него голуб на грани”, задовољавајући се стеченим статусом и привилегијама, настојећи да их задрже по сваку цену. Мада су записане пре неких три четврти

века, следеће мисли о интелектуалној скромности данас делују као да су из античког доба:

Навикнути на строге, чисте и логичке мере, ми презамо од течења, чему је импулс грабљивост, а логика ћар. Научени на стоички став према животу и суграђанима, ми презиремо спољашња економска правила, и управљамо се, боримо и одржавамо чисто унутрашњим законима и енергијама. Сиромаштво на тај начин постаје у нама једна врста гордости, једна врста врлине, једна врста гаранције да смо ми ми.¹

Неко ће можда рећи да је Исидора била несавремена и у свом времену, изузетна по духовној строгости и материјалном аскетизму. Како онда данас од интелектуалца очекивати да буде „једна од основних енергија живота”, онај који „мора снагама својим пре свега служити, а тек затим их продавати”?² Или да буде незадовољан, да га „пече”, како каже списатељка, „ако је случајно примио мало већу награду”, да, „ако је његов хонорар испао већи од хонорара његовог друга на послу, он гласно протестује, тражи правду”.³ Тако нешто било би смешно, презрено, па чак и осуђено као екстремизам у времену у којем се трчи велика трка за звањима и стипендијама, а независно мишљење, безинтересно деловање и морални интегритет падају у неки позадински план. Дојучерашњи етички императиви прећутно се одбацују као преживеле или утопистичке вредности, док се они који се томе још одупиру жигошу као „ориђинали” или суманути борци за „неку своју истину”, како је то на себи својствен начин дефинисао један од интелектуалних јунака нашег доба. Али ако се, уместо трагања за научном и моралном истином, као прворазредна интелектуална вредност наметне мајсторство у социјалним вештинама, макар нас оно, пре него значајно дело или принципијелан став, могло довести до удобности функционерских фотеља, па и до доживотно лукративног чланства у САНУ, по чему се онда интелектуалац разликује од неинтелектуалца? Или, метафором једног од „најориђиналнијих” интелектуалних антијунака нашег доба: шта онда заслужног професора дели од „марвеног трговца”?

Долазимо тако до конформизма као кључног вектора наше епохе који очигледно све више усмерава и интелектуална кретања. Парафразирајући реплику познатог Молијеровог јунака, рекли би-

¹ Исидора Секулић, „Интелектуалац и сиромаштво”, у: *Десет векова српске књижевности. Исидора Секулић*, Матица српска, Нови Сад 2011, 293.

² Исто, 293–294.

³ Исто, 294.

смо да данас преовладава став: „Интелектуалац јесам, ал’ не мање човек.” Тартиф је био оличење лицемерства, али и конформизма. Ова два животна става обично иду руку подруку, а савремено грађанско друштво од њих је начинило врлине, као што је Адам Смит то својевремено учинио од похлепе, традиционалног смртног греха. И један Франсоа Волтер умео је и волео да тече новац како би њиме обезбедио независност и слободу, па је у зрелим годинама купио двораци у Швајцарској, где је спокојно стварао практично до краја живота. Да би обрађивао свој врт, човек прво мора да га стекне. Не треба, међутим, заборавити колико се пре тога потуцао и колико је испаштао због бескомпромисне одбране свог мишљења. Склоност ка удобностима и уживању никад није довела у питање његов интелектуални интегритет.

Проблем грађанског конформизма у књижевности убедљиво је идентификован још код великих прозаиста XIX века, између осталих и код Достојевског. У последњем од четири разговора који се у *Браћи Карамазовима* воде између Ивана Карамазова и Смердјакова, притворни и проицљиви слуга у једном тренутку каже свом полубрату интелектуалцу: „Новац волите, то ја знам, углед и поштовање такође волите, јер сте врло горди, лепоту женску прекомерно волите, а нада све волите живот у мирном изобиљу, и да се ником не морате клањати.”⁴ Ово последње задире и у питање ега, који је Достојевски сматрао главном препреком за остварење хармоније међу људима. На неколико места у својим романима, приповеткама и забелешкама варирао је идеју да се човеково „ја” непоправљиво опире Христовом захтеву: „Воли ближњег свог као самога себе.” Па ако је его својствен сваком човеку, шта тек рећи за интелектуалце? Нису ли они сушти его, нису ли гордост и сујета један од најснажнијих покретача њиховог делања? То драматично потврђује судбина доктора Фауста, посебно у Гетеовој обради, где се трагедија воље за моћи трансформише у трагедију интелектуалца. Но, ако је већ био спреман да зарад апсолутног сазнања жртвује своју душу, четвороструки доктор наука барем је успешно одолевао мефистофеловским искушењима малих овоземаљских задовољстава. Удобност није била његова тежња. Имала је, међутим, и она своје књижевне жртве.

Само неколико година након објављивања *Браће Карамазових*, савременик Достојевског Лав Толстој написао је једно од својих позних ремек-дела, приповетку *Смрти Ивана Иљича* (1887), чији насловни јунак буквално пада на бојном пољу конформизма, кобно се повредивши на прозорску кваку док је качио завесу: „И збиља

⁴ Фјодор Достојевски, *Браћа Карамазови*, прев. Јован Максимовић, Рад, Београд 1964, 777.

сам овде на тој завеси, као у јуришу, изгубио живот”, размишља он, схвативши да је неизлечиво болестан. „Како је то страшно и глупо! Та то је немогуће! Немогуће је, али је тачно.”⁵ То није био први пут да се Толстој посветио питању конформизма – отворио га је у својој прози још три деценије раније, у причи „Луцерн”. Њен наратор, кнез Нехљудов, у луксузном швајцарском хотелу у којем је одсео посматра богате Енглеze за чијом раскошном трпезом владају „строга, законом освештана пристојност, недружељубивост која се није заснивала на гордости већ на одсуству потребе за зближавањем, и *цићуро задовољство у удобном и иријатном помиривању својих пошреба*”.⁶ За једног од њих запажа да је „очигледно, тако добро живео на свету да му се није ни говорило”.⁷ Неки од ових људи, примећује такође пишчев алтер его, били су чак и леви, али се у њиховим покретима није одражавало никакво душевно узбуђење, док су им лица изражавала „само свест о сопственом благостању и потпуно одсуство пажње за све што их окружује, а што се не односи непосредно на њихову властиту личност”.⁸ И мада је од овог описа прошло пуних 170 година, могао је настати и данас. Не подсећају ли нас ови „замрли људи” на младе људе задубљене у рачунаре и мобилне телефоне, којима смо окружени по кафеима, чекаоницама, аеродромима? Отуђени, врли нови свет, претежно образован, поколење интелектуалаца на којем се темељи будућност човечанства.

И кад већ поменух аеродроме, не могу да се отмам утиску како живимо у ери фетишизма путовања, како су она постала крајњи императив савремене интелигенције, главни смисао и врхунско стремљење. Путовати, бити стално у покрету – то је постала наша опсесија, то је једино што нам још ствара осећај истинског, интензивног живљења, осећај да у пуној мери користимо време које нам је дато на земљи. Интелектуалци у томе нимало не заостају. Оно чему се Дејвид Лоц пре више деценија мајсторски подсмехнуо у својој „универзитетској трилогији” – романима *Замена месџа* (1975), *Мали је свећ* (1984) и *Леј џосао* (1988) – болоњски процес уздигао је до идеала. Мобилност професора и студената, иначе још једна од реанимираних тековина средњовековља, постала је каријерни ултиматум, а путовања на конгресе циљ којем је све подређено.

Потребно је нагласити да нико озбиљан не може заговарати научно-образовну самодовољност и самоизолацију нити би могао

⁵ Лав Толстој, *Смрт Ивана Иљича*, прев. Душан Стојиљковић, Народна књига / Алфа, Београд 1996, 59.

⁶ Лав Толстој, „Из бележака кнеза Д. Нехљудова. Луцерн”, прев. Марија Стојиљковић, у: „*Три смрти*” и *друге иријатне*, Просвета–Рад, Београд 1983, 9. Курзив у тексту је наш.

⁷ Исто, 18.

⁸ Исто, 9–10.

оспорити значај студијских путовања и стицања незаменљивих искустава која се студентима и наставницима на овај начин отварају. Исто тако, драгоцене су непосредне размене научних резултата, па је важно и данас, као што је то увек било, да се у ту сврху организују научни скупови. Али је неотклоњив утисак да се, барем у области хуманистике, последњих деценија организује превише таквих сусрета, са често крајње неодређеним и необавезујућим темама, а да су њихова кључна сврха сакупљање бодова и трошење средстава искамчених из наменских фондова. То је оно што се назива „конгресним” или „научним туризмом” и о чему је писао Лоц. Тумарање с места на место, панел-дискусије, кишобран-теме и безбројне секције, бескрајно и непотребно рециклирање текстова, а потом заједнички обеди, углавном не луксузни, али ипак припремљени, послужени, најчешће још и бесплатни. Затим хотели, обиласци знаменитости, излети, нова познанства, обећавајући контакти... Ко би се свега тога одрекао истрајавајући на некој непопуларној идеји или неком академском принципу?

Ту и тамо појави се у универзитетској заједници понеки усамљени борац за истину и правду, но ако баш претера у својим подухватима и ако заглашавање и игнорисање не дају резултата, реакције умеју да буду немилосрдне, чак и у епицентру људских права и демократије. О томе сведочи скорашњи пример јелског професора Вилијама Дерезевица који је у својој студији *Одличне овце: ипогрешно образовање америчке елите* (2014) показао како се тренутно, чак и на елитним колеџима на америчкој Источној обали, негују осредњост, снисходљивост и конформизам. Због тога су му под хитно ускраћена средства за истраживање и објављивање радова, да би му у следећем кораку био уручен отказ због научне неактивности.

Питање које се поставља јесте како је овако нешто уопште могуће. Како је могуће да академска заједница дозволи такав прогон? Како је могуће да се колеге професора Дерезевица нису солидарисале у отпору насиљу над критичким мишљењем? Јесу ли се, у страху од штапа, радије задовољили шаргарепом? Или су, можда, и сами погођени његовом анализом, тихо подржали екскомуникацију непослушног инсајдера? Питања се само множе. Да ли је тако нешто могуће и код нас, можда на неки други, спорији или подмуклији начин? Јесмо ли неповратно ухваћени у маказе страха и конформизма? И чему, заправо, стремимо? Јер

Шта је човек, ако добит му живота
И главно добро није него сан
И јело? – Ништа до једно живинче.

Тако је расуђивао Шекспир, у доба када је успомена на Томаса Мора била још сасвим свежа, управо у години спаљивања Ђордана Бруна. У данашње време живот и физичка слобода више нису директно угрожени изговореном или написаном речју, али су, изгледа, и мањи ризици превисоки. Титуле, звања, признања, чланства, почasti и, поврх свега, удобност – да ли је заиста све у томе? Када се питају о својој будућности, интелектуалци треба да размишљају и о томе. У противном, суочићемо се са неумитном Миљковићевом констатацијом из наслова овог саопштења.